

УДК 94 (477)

DOI 10.32782/2307-7778/2023.2.3

Андрій КРИСЬКОВ*доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства і філософії Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя, вул. Руська, 56, м. Тернопіль, Україна, 46001 (kryskov.te@gmail.com)***Andriy KRYSKOV***PhD hab. (History), Associate Professor, Head of the Department of Ukrainian studies and philosophy of Ternopil Ivan Pul'uj National Technical University, 56, Ruska Street, Ternopil, Ukraine, 46001 (kryskov.te@gmail.com)*ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1437-4823>

«ЦИФРОВЫЕ ДАННЫЕ О ПОЗЕМЕЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В ЕВРОПЕЙСКОЙ РОССИИ» ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ДВОРЯНСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Анотація. *Мета дослідження:* ввести у науковий обіг та дати загальну характеристику новому для вітчизняних дослідників статистичному джерелу. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, системності, науковості, верифікації, авторської об'єктивності. Комплексно застосовано загальнонаукові методи (аналіз, синтез, узагальнення). Також використано спеціально-історичні методи, зокрема статистичний, історико-генетичний та історико-системний. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше у науковий обіг вводиться статистичне джерело для досліджень стану дворянського землеволодіння 1890-х років.

Висновки. У Російській імперії проведено три земельні переписи, спрямовані на з'ясування стану поземельних відносин. Переписи 1877 та 1905 рр. проводилися за схожою методикою, тому їх результати найчастіше використовуються дослідниками. Однак, між цими переписами проміжок часу становить 28 років. Тому документ, якому присвячена дана стаття, має важливе значення для вивчення змін у дворянському землеволодінні.

Ключові слова: землеволодіння, дворяни, Правобережна Україна, статистика, земельні площі, земельні угіддя, заборгованість.

«NUMERICAL DATA ON LAND PROPERTY IN EUROPEAN RUSSIA» AS A SOURCE OF THE STUDY OF NOBLE LAND OWNERSHIP IN THE PROVINCES OF RIGHT BANK UKRAINE OF THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY

Abstract. *The purpose of the study* is to introduce into scientific circulation and give a general description of a new statistical source for domestic researchers. **Methodology** of the research is based on the principles of historicism, systematization, scientificity, verification, authorial objectivity. General scientific methods (analysis, synthesis, generalization) are comprehensively applied. Special historical methods were also used, in particular statistical, historical-genetic and historical-systemic. **The scientific novelty** lies in the fact that for the first time a statistical source for research into the state of aristocratic land tenure in the 1890s was introduced into scientific circulation. **Conclusions.** In the Russian Empire, three land censuses were conducted to determine the state of land relations. The censuses of 1877 and 1905 were conducted according to a similar method, so their results are most often used by researchers. However, the time interval between these censuses is 28 years. Therefore, the document to which this article is devoted, is important for studying changes in aristocratic land tenure.

Key words: land tenure, nobles, Right Bank Ukraine, statistics, land, debt.

Постановка проблеми. Скасування кріпосного права в Російській імперії призвело до величезних змін у соціально-економічних відносинах. Наймасштабнішою з них стало скасування дворянської монополії на володіння земельними угіддями. Розподіл земель був важливим фактором, що накладав відбиток на економічні відносини на селі. Процес мобілізації земельної власності – перехід земель від одних суспільних груп до інших – активно здійснювався

починаючи з часу реформи. Для того, щоб нівелювати відсутність земельного кадастру і отримати уявлення про зміни, які відбулися у земельній власності, уряд Російської імперії періодично проводив переписи земельної власності європейської частини держави. Планувалося їх проводити через кожні п'ять років, однак організовано лише три переписи: у 1877, 1887 і у 1905 рр. Дані обстежень 1877 р. і 1887 р. практично неспівставні, а методики проведення переписів 1877 р. та 1905 р. були подібними, тому для характеристики землеволодіння, як правило, використовуються матеріали саме цих обстежень. Публікації цих переписів є найвідомішими і найповнішими виданнями Центрального Статистичного Комітету МВС Російської імперії зі статистики землеволодіння.

Статистичні викладки при дослідженні стану землеволодіння почали використовуватися ще за існування Російської імперії, до складу якої входили губернії Правобережної України (Porsh, 1907; Sviatlovskiy, 1911). Цим питанням приділялася пильна увага і за часів існування СРСР (Ivanov, 1957; Anfimov, 1961; Proskuriakova, 1979). Проводяться пошуки у даному напрямі і сучасними дослідниками (Kryskov, 2014; Shevchenko, 2010).

Мета статті – ввести у науковий обіг та охарактеризувати нове для вітчизняних дослідників статистичне джерело, яке спроможне заповнити прогалину у статистичних даних щодо землеволодіння 1890- років.

Виклад основного матеріалу. Поземельні переписи 1877 р. та 1887 р. показали стрімке зменшення дворянського землеволодіння і, відтак, викликали дискусію про «оскудение дворянства», до якої долучилися економісти, соціологи, політичні діячі та представники влади. Очевидно, що владні структури на різних рівнях здійснювали перманентний моніторинг економічного становища дворянства. Одним із результатів таких досліджень стала поява збірки статистичних матеріалів під загальною назвою «Цифровые данные о поземельной собственности в Европейской России». Цей документ розроблено на замовлення міністерства фінансів для вивчення майнового становища помісного спадкового дворянства за період 1859-1895 рр. Укладачами статистичних даних виступили такі відомі дослідники як А.О. Ріхтер, Д.І. Ріхтер, К.К. Віркау.

Структурно збірник складається з 9 таблиць, в яких підсумовано результати статистичних досліджень 1858 р. (дані Редакційних комісій), 1872 р. (дані Комітетів по земським повинностям), статистики земельної власності за результатами поземельних переписів 1877 і 1887 рр., статистики окладних поземельних даних дворянських зібрань за період 1861-1896 рр., нотаріальних даних про купівлю-продаж земель за 1892-1895 рр. та даних іпотечних банківських установ.

Укладачі прагнули проаналізувати становище саме спадкового дворянського землеволодіння, оскільки цей стан суспільства вважався опорою монархізму. Однак статистичні матеріали не завжди відображають дані саме про землеволодіння цієї категорії дворянства, оскільки поземельні переписи враховували одним цілим землі як спадкових, так і особистих дворян.

Таблиця 1 (Digital data, p. 12, 16, 17)

Площа землеволодіння помісного дворянства у 1859–1896 рр.

Губернія	1859 р., у тис. дес.	1877 р., у тис. дес.	1892 р., у тис. дес.	1896 р., у тис. дес.
Волинська	3124	2715	2481	2348
Київська	1934	1834	1720	1667
Подільська	1652	1565	1485	1456
Разом	6710	6114	5686	5471

З табл. 1 видно темпи скорочення площ земельних угідь, які перебували у власності помісного дворянства губерній Правобережної України. Наведені дані за 1859 р. можна вважати

точними лише умовно, оскільки укладачі зауважили, що площі землеволодіння подаються «за виключенням селянських наділів, відведених за Положенням 1861 р.» (Digital data, p. 16). Упродовж 1859–1877 рр. помісне спадкове дворянство Волинської губернії втратило 13 % площ (0,7 % на рік), Київської – 5,2 % (0,3 % на рік), а Подільської – 5,3 % (0,3 % на рік). Сумарні втрати земельних площ становили 596 тис. дес. або 9 %.

За період 1877–1892 рр. втрати землеволодіння становили: Волинська губернія – 8 % (0,5 % на рік), Київська – 6,2 % (0,4 % на рік), Подільська – 4,9 % (0,3 % на рік). Сумарні втрати спадкового дворянства регіоні склали 428 тис. дес., або 7 %. Період 1892–1896 рр. характеризується найменшою тривалістю і, відповідно, найменшими втратами площ земельних угідь, хоча у річному відсотковому відношенні ці втрати корелюються з періодом 1859–1877 рр.

Отже, загальні втрати дворянського спадкового землеволодіння за період 1859–1896 рр. у південному регіоні склали 1239 тис. дес., або майже 18,5 %. У погубернському розрізі – у Волинській губернії 776 тис. дес. (24,8 %), у Київській губернії – 267 тис. дес. (13,8 %) і у Подільській – 196 тис. дес. (11,8 %).

Цікавими є матеріали, які стосуються порівняння кількості та розмірів землеволодінь, а також середнього розміру землеволодіння спадкового дворянства у 1877 та 1895 рр. Не вдаючись у деталі зазначимо, що загальна кількість землеволодінь спадкового дворянства Правобережної України зросла з 6509 до 10855, а площа середнього землеволодіння скоротилася з 894 дес. – до 488 дес. Дані цифри пояснюються пошуком оптимальної моделі господарювання шляхом позбавлення маєтків «зайвих» земель. Зрозуміло, що у нових соціально-економічних умовах вже не площа землеволодіння, а вміння господарювати на землі визначало економічну спроможність землевласника, хоча великі розміри землеволодіння й давали власнику можливість шляхом продажу частини угідь чи передачі їх у заставу отримати грошові ресурси для оптимізації господарювання. Однак, далеко не всі спадкові дворяни виявилися готовими цього. Зовсім не рідкісними випадками були розорення і втрата земельних володінь.

Цікавими і показовими є матеріали, які стосуються заборгованості землеволодіння. З них стає зрозуміло, що дворяни регіону активно користувалися послугами як станової іпотечної установи – Дворянського земельного банку (далі – ДЗБ), так і комерційних земельних банків. У ДЗБ станом на 1 листопада 1896 р. закладено 606 маєтків площею 1244 тис. дес. (147 маєтків дворян Волинської, 236 маєтків дворян Київської, 223 маєтків дворян Подільської губерній). Характерно, що з цієї кількості маєтків лише 106, або 17 % від загальної кількості, ДЗБ прийняв у заставу за «нормальною оцінкою». Всі інші були закладені за «спеціальною оцінкою», тобто на пільгових засадах (Digital data, p. 38-42). На жаль, неможливо прослідкувати дані щодо закладених земельних угідь у різних комерційних земельних банках, оскільки вони об'єднані графою «10 акціонерних банків і Херсонський Земський банк». Назагал, об'єми операцій комерційних банків у регіоні станом на 1 листопада 1896 р. були більшими, ніж у ДЗБ – 1567 тис. дес. (Digital data, p. 38-39). Це пояснюється тим фактом, що за походженням переважна більшість дворян регіону були польської національності, а тому не могли скористатися послугами ДЗБ (Kryskov, 2014, p. 218). Це можна вважати одним із виявів дискримінаційної національної політики в регіоні, здійснюваної імперськими владними структурами.

Висновки. У Російській імперії проведено три земельні переписи, завданням яких було з'ясування стану поземельних відносин. Переписи 1877 та 1905 рр. здійснювалися за схожою методикою, тому їх результати найчастіше використовуються дослідниками. Однак, між цими переписами був 28-річний проміжок часу. Тому документ, якому присвячена дана стаття, має важливе значення для вивчення змін у дворянському землеволодінні, оскільки подає дані за 1892–1896 рр. Ще однією важливою рисою документу, на відміну від переписів 1877, 1887

та 1905 рр. є те, що його дані дають можливість прослідкувати процеси, які відбувалися у дворянському землеволодінні у динаміці.

Бібліографія

Анфимов, А.М. (1969). Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века). М.: Наука. 393 с.

Иванов, Л.М. (1957). Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905-1907 гг. Исторические записки (60). 176-214.

Криськов, А.А. (2014). Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. Тернопіль: Астон. 324с.

Порш, М. (1907). Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 по 1905 рр. К. 34 с.

Проскурякова, Н.А. (1979). Статистика землевладения и землепользования. Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма. М.: Наука. 219-244.

Святловский, В.В. (1911). Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908 гг.). СПб. 150 с.

Цифровые данные о поземельной собственности в Европейской России. СПб., 1897, 47 с.

Шевченко, В.М. (2010). Земельний ринок України (1861-1917 рр.). Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф». 341 с.

References

Anfimov, A.M. (1969). *Kрупное pomeschchie khoziaistvo Evropeiskoiy Rossii (konets XIX – nachalo XX veka)*. [Large landowner economy in European Russia (late 19th – early 20th century)]. М.: Nauka. 393 p. [in Russian].

Ivanov, L.M. (1957). *Raspredelenie zemlevladieniya na Ukraine nakanune revolutsii 1905-1907 gg.* [Distribution of land ownership in Ukraine on the eve of the revolution of 1905-1907]. *Istoricheskie zapiski* (60). 176-214. [in Russian].

Kryskov, A.A. (2014). *Zemlevolodinnya i zemlekorystuvannia v huberniyakh Pravoberezhnoyi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XX st.* [Land tenure and land use in the provinces of the Right Bank of Ukraine in the late 18th – early 20th century]. Ternopil: Aston. 324 p. [in Ukrainian].

Porsh, M. (1907). *Statystyka zemlevolodinnia v 1905 r. i mobilizatsiia zemel'noyi vlasnosti na Ukrayini vid 1877 po 1905 rr.* [Statistics of land tenure in 1905 and mobilization of land ownership in Ukraine from 1877 to 1905]. Kyiv. 34 p. [in Ukrainian].

Proskuryakova, N.A. (1979). *Statistika zemlevladieniya i zemlepol'zovaniya* [Statistics of land tenure and land use]. *Massovye istochniki po social'no-ekonomicheskoy istorii Rossii perioda kapitalizma*. М.: Nauka. 219-244. [in Russian].

Sviatlovskiy, V.V. (1911). *Mobilizatsiya zemel'noy sobstvennosti v Rossii (1861-1908)*. [Mobilization of land ownership in Russia (1861-1908)]. SPb. 150 p. [in Russian].

Tsifrovye dannye o pozemelnoy sobstvennosti v Evropeiskoy Rossii (1897). [Digital data on land ownership in European Russia]. SPb. 47 p. [in Russian].

Shevchenko, V.M. (2010). *Zemel'nyi rynek Ukrainy (1861-1917 rr.)*. [Land market of Ukraine (1861-1917)]. Nizhyn: TOV “Vydavnytstvo “Aspekt-Polihraf”. 341 p. [in Ukrainian].